

Paulina Nicko-Ściepien

Pontifical Faculty of Theology, Wrocław

Sources for the Textual Commentary of the 1593 Jakub Wujek's New Testament Translation. Study of Acts 2:14–36

The purpose of the article is to indicate sources for the textual commentary of the 1593 Jakub Wujek's New Testament translation. This issue will be shown by the example of Acts 2:14–36. In his translation work, the Jesuit used the 1582 Rheims New Testament in English and a Latin commentary by Robert Bellarmine entitled *Disputationes Christianae Fidei*. The problem of sources for the Wujek's New Testament translation was until now almost completely unresearched or researched erroneously. However, the collation of Wujek's commentary with the commentaries from Bellarmine's work and the Rheims New Testament led to surprising results: Jakub Wujek, one of the most distinguished sixteenth-century biblical translators, most probably knew English and his textual commentary on the 1593 New Testament is a compilation of texts of the two above-mentioned works. This means that as a commentator Wujek was largely reproductive and dependent on sources and he did not use the works of the Church Fathers directly, but quoted passages from the already existing compendia.

Key words: Jakub Wujek, Reformation, renaissance, Bible, Robert Bellarmine, Rheims, Peter's primacy

The first edition of Jakub Wujek's New Testament translation from 1593¹ (hereafter: 1593 NTW) reflects to a largest extent the translator's

¹ *Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Laćińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony: y Argumentami abo Summariuszami*

technique. Because this is the only edition that contains the biblical texts in the form left by Wujek, together with textual commentaries. The 2nd New Testament edition from 1594² has just slightly changed biblical text (Wujek revised the first version, basing on the Sixto-Clementine Vulgate), however, it no longer contains textual commentaries, which was justified by the translator himself, writing:

Last year, after I had published the New Testament translated by me from Latin and Greek into Polish with the addition of annotations, my Dear Reader, I intended to publish immediately the same text of the New Testament without any annotations, on a smaller *modum*, as it is called, for these, who either were not able to buy a larger Testament or would like to have the bare text without any annotations.³

The third 1599 edition,⁴ containing both the Old and New Testaments, was published two years after Wujek's death and is called by many researchers "the mock-Wujek Bible"⁵ as the texts of this edition

każdych Książ / y Rozdziałow / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Prestrogi mało nie za każdym Rozdziałem: Porównanie Ewangelistów SS. Dzieje y drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Regestr rzeczy głowniejszych na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podługę (Kraków: A. Piotrkowczyk, 1593, 4°; copy Wrocław, Ossoliński Library [Biblioteka Ossolińskich, hereafter: BO], sign. XVI.Qu.3065).

² *Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTUSA. Z nowu z Łacińskiego y z Greckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologa Societatis IESV. Z dozwoleniem Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podługę (Kraków: A. Piotrkowczyk, 1594, 8°; copy BO, sign. XVI.O.665).*

³ J. Wujek, "Przedmowa do czytelnika," in: *Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wuika T.J. z roku 1593*, ed. W. Smereka (Kraków, 1966), p. LXXIII.

⁴ *BIBLIA TO IEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WEDŁVGV ŁACINSKIEGO przekładu starego, w kościele powszechnym przyjętego, na Polski język z nowu z pilnością przełożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych miejsc do obrony Wiary świętej powszechny przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEZ D. IAKVBA WVYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. wydane (Kraków: Druk. Łazarzowa, S. Karnkowski, 1599, 2°; copy Wrocław, University Library [Biblioteka Uniwersytecka], sign. 437771; copy BO, sign. XVI.F.4289).*

⁵ Such a description is used by, e.g., J. Gołąb, *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez Jakóba Wujka* (Warszawa, 1906), p. 21.

were largely changed by the censors' board and adapted to the Vulgate, because of which the beauty of Wujek's translation, regrettably, diminished. The choice of the first edition is important for one more reason – in the preface to it, Wujek specified the sources he used in his translation loud and clear. He based his marginal commentary on the Louvain Vulgate,⁶ while in writing the textual commentary he drew from the 1582 Rheims New Testament edition in English⁷ (hereafter: 1582 NTR) and Robert Bellarmine's commentary entitled *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei*⁸ (hereafter: RB). The paper is an attempt to answer the following questions: did Wujek himself know English or did he have someone to help him with the translation of the 1582 NTR? In what way did he use sources while writing the textual commentary? Was he again as heavily dependent on the source texts as in the case of the marginal notes, which were in over 90 per cent drawn from the Louvain Vulgate? This issue deserves attention, especially as it is completely unknown in the Polish studies of the Old Polish biblical translations. Until now, none of the researchers of the Wujek's Bible have undertaken examination of sources of the textual commentary. Although some were aware of the subject, but either they were not interested in it or just restricted themselves to a conclusion that "Wujek used works of the

⁶ *Biblia sacra: Quid in hac editione a Theologis Louvaniensibus praesitum sit, paolo post indicatur* (Antverpiae: K. Plantinus, 1574, 8°; copy Wrocław, Chapter Library [Biblioteka Kapitulna], sign. I 24.O). The Louvain Vulgate influence on the Wujek's technique was shown in the article: P. Nicko-Stepień, "Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13–20," *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 59 (2015), pp. 47–66 (for English version see "Louvain Edition of the Vulgate and the New Testament in the Translation by Jakub Wujek from 1593. Study of Matthew 16:13–20," *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* SI [2017], pp. 147–166).

⁷ *The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFULLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred with the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helps, for the better understanding o the text, and specially for the discoverie of the CORRVPCTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES* (Rhemes: I. Fogany, 1582; copy Princeton, Theological Seminary Library, sign. 3.25.13.40-2/6).

⁸ *Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice* (Sartorius, 1587).

Church Fathers”,⁹ without even checking whether that really was the case.

The textual commentary in the 1593 NTW and its sources

The nature of the textual commentary was described by Wujek himself in the “Preface to a reader”:

The other, longer, annotations, which I called *Teachings and warnings*, are placed after almost every chapter, which besides the explanation of some more difficult passages, show these places in detail and explain them briefly, as either they are spoilt and falsified by the heretics, who bend them according to their fantasies, or they significantly support our Catholic faith against their errors. And these annotations were collected partly from the Holy Scripture itself, party from the interpretation of the ancient Church Fathers and Doctors, whose names are given almost everywhere and partly also from the new ones, that is from Bellamin and the annotations of the English New Testament from the Catholics in Reims, in France, printed in the year of God 1582, to show that the whole Holy Scripture, in every place, supports the Catholics against these, who claim to follow only the Scripture itself [– –].¹⁰

Therefore, *Teachings and warnings* were a longer commentary put by the Jesuit from Wągrowiec almost after every chapter of a respective book of the New Testament, raising important and difficult issues contained in the very biblical passage. It was of both theological and apologetic nature. In the commentary, the translator defended the Catholic faith, identifying errors in the dissenters’ doctrine. The texts of *Teachings and warnings* were intended for a more educated reader, well-acquainted with patristic literature and the current problems of the Polish Catholicism. However, works of the Church Fathers were not quoted directly, but Wujek drawn individual passages from the two existing commentaries: the 1582 NTR and RB.

The three-tome work by Robert Bellarmine, entitled *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos*, was written in 1581–1593 in Rome and published in Ingolstadt. In the age of Reformation, it was one of the most extensive and famous commentaries defending the Catholic faith. This catechism addressed

⁹ As does, e.g., D. Bieńkowska, “Jak Jakub Wujek Pismo święte na język polski przekładał (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej),” *Bobolanum* 9 (1998), p. 28.

¹⁰ Wujek, “Przedmowa,” p. LXX.

the issues of dogmatic nature, then the most attacked, referred to the question of the Papacy and the Peter's Primacy (Tome I). Origins of another book, used by Jakub Wujek in his translation works – the Rheims New Testament – are linked to the University of Douai, which was a centre of the English Catholicism. With the Protestant Reformation looming, there was a pressing need of e.g. a new translation of the Bible that would take into account the spirit of the age. This task was undertaken by Gregory Martin. He translated the New Testament from Latin into English, while annotations and commentaries were added by Richard Bristow.¹¹ The translation was published in 1582 in Rheims, France. In Wujek's translation work, an important role was also played by Polish non-Catholic biblical translations. The first one was the Calvinist Brest Bible¹² (hereafter: BB), also called the Pińczów or Radziwiłł Bible. It was published in Brześć-on-the-Bug with the financial support of Mikołaj "the Black" Radziwiłł in 1563.¹³ The original languages – Hebrew, Greek and Latin, served as the basis of its translation. But some years later, Szymon Budny criticised the Brest Bible because it was not based either on the Hebrew or Greek text. In 1572, in Nieśwież, Budny himself published a new translation of the Bible, called the Nesvitz Bible. However, since there were changes, introduced to the text in the printing workshop without Budny's agreement, the translator, in 1574, announced the revised version of the New Testament (hereafter: NTSzB).¹⁴ This translation was heavily criticised by Marcin Czechowic, an Arian i.a. for its excessive literality. So, in 1577, Czechowic, in opposition to Budny, printed his own translation of the New Testament in A. Rodecki's workshop

¹¹ See D. Frick, "Anglo-Polonica: The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible," *The Polish Review* 36 (1991), pp. 52–53.

¹² *Biblia święta / Thoiest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Zydowskiego / Greckiego / y Łacińskiego / nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone* (Brześć Litewski: [S. Murelius or C. Bazylik?], M. Radziwiłł, 1563, 2°; copy BO, sign. XVI.F.4013 [lacking p. 84 from the NT]).

¹³ R. Pietkiewicz, *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego* (PhD diss., Wrocław, 2002), p. 231.

¹⁴ *Nowy Testament znowu przelożony/ a na wielu mieyscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszciony/ i krotkimi przypiskami po kratkach objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które każdey iak miarz odmiany przyczynią* (Łosk: [Daniel z Łęczycy], J. Kiszka, 1574, 8°; copy BO, sign. XVI.O.191).

(hereafter: NTMCz).¹⁵ He took as the basis for it the three Greek editions of the New Testament: the 1549 by Estienne, the 1553 by Crispin, the 1534 by de Colines. In the commentaries he referred to the Church Fathers and also used the Vulgate as an aid.¹⁶

The Study of the commentaries on Acts 2:14–36
 To present Wujek's method of work on the biblical commentary on Acts 2:14–36, first the contents of the biblical text should be presented¹⁷ and then the text of Wujek's commentary on this passage should be cross-referenced with the commentaries of the 1582 NTR and RB and fragments of the Polish dissidents' translations. This method enables us to answer a question, whether the translator was really quoting the Church Fathers' works and to what extent was he independent in his work? Acts 2:14–36 is one of the Petrine texts of the New Testament,¹⁸ which in a colourful way shows that Wujek was not using the Church Fathers' works at all, but he constructed his textual commentary on the basis of the 1582 NTR and RB. The issue of the Peter's Primacy heavily attacked and doubted by the dissenters in the age of Reformation will also help to provide many arguments relating to various sources. In order to show precisely Wujek's method of work, all the texts of the continuous commentary will be collated in two tables. The first one contains the whole Jesuit's commentary on Acts 2:14–36, together with passages from the 1582 NTR, RB and other sources, while the second – the detailed methodology

¹⁵ *NOWY TESTAMENT. To iest Wszystkie pisma nowego Przymierza / z Greckiego ięzyka na rzecz Polską wiernie y szczerze przełożone. Przydane iest rozne czytanie na brzegach / ktore się w inszych księgach nayduie: y Reieistr na końcu* ([Kraków]: A. Rodecki, 1577, 4°; copy BO, sign. XVI.Qu.1773). See also Pietkiewicz, op. cit., pp. 258–259.

¹⁶ Pietkiewicz, op. cit., p. 273.

¹⁷ The text is written in the type B transcription. Marginal notes have also been included, but will not be discussed here, because I have already written an article on the subject. More on the marginalia, see: D. Frick, *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation (Chapters in the History of the Controversies 1551–1632)* (Berkeley, Los Angeles, and London, 1989), pp. 155–159.

¹⁸ The article is just an early attempt to define the issue. A wider research on sources for the 1593 NTW will be presented in my doctoral thesis, which is written at the Pontifical Faculty of Theology, Wrocław, under the supervision of Rev. Prof. Rajmund Pietkiewicz. The thesis is entitled: "Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych".

of Wujek's work on the sources.¹⁹ The following categories of texts were identified in the Wujek's commentary: 1) literally translated from English or Latin by the Jesuit from Wągrowiec, 2) constituting a paraphrase of the 1582 NTR or RB, 3) the translator's own references to the parallel biblical places, 4) fragments drawn from the Polish dissident translations, 5) references to Greek and Latin terms, 6) passages that were neither from the 1582 NTR nor the RB, maybe drawn from another, not yet identified, source. Every text, classified into the respective category, corresponds to an exactly matching fragment from the 1582 NTR, RB, or another. Passages from Wujek's commentary, present in the first table but absent in the second, are his own additions.

The text of Acts 2:14–36 from the 1593 NTW

14. A stanąwszy Piotr z jedenaściami, podniósł głos swój i odpowiedział im: Mężowie Żydowscy i wszyscy, którzy mieszkacie w Jeruzalem, niech to wam jawno będzie, a przyjmicie do uszu słowa moje.
15. Abowiem nie sąć pijani ci, jako wy mniemacie, gdyż jest trzecia godzina na dzień,
16. aleć to jest co powiedziano przez Proroka Joela:
17. ^d I będzie, w ostateczne dni (mówi "Pan) wyleję z Ducha mego na wszelkie ciało, a prorokować będą synowie waszy i córki wasze, a młodzieńcy waszy widzenia będą miewać, a starcom waszym " sny się śnić będą.
18. A k temu w oneż dni, na sługi me, i na służebnice moje wyleję z Ducha mego, i będą prorokować,
19. i dam cuda na niebie wzgóřę i znamiona na ziemi nisko, krew, i ogień, i kurzawę dymu.
20. Słońce się obróci w ciemność, a księżyc w krew, przedtym niż przyjdzie ^{on} dzień Pański wielki i znaczny.
21. I stanie się, ^e iż wszelki którybykolwiek wzywał imienia Pańskiego, zbawion będzie.
22. Mężowie Izraelscy, słuchajcie słów tych. Jezusa Nazareńskiego, męża od Boga pochwalonego u was mocami i cudami i znamiony, które czynił Bóg przezeń między wami, jako * sami wiecie,
23. tego naznaczoną radą i przejżrzeniem Bożym wydanego, * przez ręce niebożników przybwszy ^{do krzyża} zatraciliście.

¹⁹ In the doctoral thesis, I use the colour-scheme to show clearly the differences and similarities between the text of Wujek's commentary and another sources. Here, however, I am unable to use colour to show details, so, in an additional table, I collate individual fragments of Wujek's commentary with the matching source texts, for the convenience of the reader.

24. Którego Bóg wzbudził rozwiązawszy boleści "piekła, jakoż była rzecz niepodobna, aby od niego miał być on zatrzyman.
25. Abowiem Dawid o nim mówi: ^f Upatrowałem zawsze Pana przed sobą, bo mi jest po prawicy, abych nie był wzruszon.
26. Dla tegoż się rozweseliło serce moje, a rozdarował się język mój, nad to i ciało moje odpocznie w nadziei.
27. Abowiem nie zostawisz dusze mojej w piekle, ani dasz świętemu twemu oglądać "skażenia".
28. "Oznajmiłeś drogi żywota", napełnisz mię radością "z obliczem twoim.
29. Mężowie bracia, niech mogą bezpiecznie mówić ku wam o Patriarsze Dawidzie, ^g że * umarł i pogrzebion jest, i grób jego jest u nas, aż do dnia dzisiejszego.
30. Będąc tedy Prorokiem, i wiedząc że ^h mu Bóg obiecał pod przysięgą, iż z owocu biodr jego * miał posadzić na stolicy jego,
31. przeglądając powiedział o zmartwychwstaniu Chrystusowym, iż ⁱ "ani zostawion jest w piekle", ani ^k ciało jego ujrzało zepsowania'.
32. Tegoż Jezusa wzbudził Bóg, ^l czego my wszyscy jesteśmy świadkowie.
33. Prawicą tedy Bożą ^o będąc podwyższony, a obietnicę Ducha Świętego wzięwszy od Ojca, wylął "tego, którego" wy * widzicie i słyszycie.
34. Abowiem Dawid nie wstąpił do nieba, lecz sam powie: ^m Rzekł Pan Panu memu: siądź na prawicy mojej,
35. aż położę nieprzyjacioły tve podnóżkiem nóg twoich.
36. Niechajżeć tedy wie za pewne wszytek dom Izraelski, iż go i Panem, i "Chrystusem" uczynił Bóg, tego to Jezusa, któregoście wy ukrzyżowali.

Marginal commentary

14. Piotr jako głowa wszystkich Apostołów, po zesłaniu Ducha Ś. pierwsze czyni kazanie.
17. "Bóg. G. "To jest przez sny pokaże im wolą moją.
20. G.
22. * i. 5 L. G. S.
23. * poimawszy. G.
24. "śmierci. G.
27. "skazać się. Hebr.
28. "przywróciłeś mi żywot. Hebr. "z obliczności twojej. Hebr.
29. * i. 4 L. G. S.
30. * ile wedle ciała Chrystusa miał wzbudzić. G.
31. "nie miała zostać dusza jego. G. "nie skaziło się. Hebr.

33. "ten dar który. NL. S. to co. G. * teraz G.
--

36. "królem. Hebr.

References to the parallel places

17. ^d Joel 2:28 Isaiah 44:3

21. ^e Joel 2:32 Romans 10:13
--

25. ^f Psalms 15:8

29. ^g 2 Kings 2:10

30. ^h Psalms 131:11

31. ⁱ Psalms 15:10 ^k Acts 13:35
--

32. ^l Acts 1:8

34. ^m Psalms 109:1

Table 1. The textual commentary

<p>Wujek's commentary <i>Teachings and warnings</i></p> <p>[outer: PIOTR WSZĘDY PRZODKUJE]</p> <p><i>Stanąwszy Piotr:</i> Oto i po zesłaniu Ducha Ś. Piotr napierwszy z wszystkich Ewangelii opowiada, i kościół samą rzeczą zaczyna, i pierwszym swym kazaniem nawraca ludzi trzy tysiące. Jako prawy fundament kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambros. i Euthym. in Matth.; Chrysost. in Acta Apost. homil.: 4.</i></p> <p>[outer: BÓG NIE BYŁ PRZYCZYNNĄ WYDANIA JUDASZOWEGO]</p> <p><i>Naznaczona rada.</i>) Bóg Ojciec wydal Chrystusa, a Chrystus sam siebie, z miłości ku światu i dla zbawienia jego. I przetoż to wydanie było święte, i własną sprawą Bożą [inner: Romans 8:32; Ephesians 5:2]. Ale Judasz i Żydzi wydali go i ukrzyżowali ze złości a z nienawiści, a nie z rady ani z zezwolenia Bożego. I przetoż ich sprawa była złośliwa i potępiania godna. A przecie Pan cierpliwie ich złość i nieprawość znosił, przetoż i mógł i chciał ich zły uczynek odmienić w dobre, na zbawienie nasze. A tak niech się każdy brzydzi nowemi Manicheuszami czasów naszych, Lutrami i Kalwinistami, którzy Boga czynią sprawcą i przyczyną wydania Judaszowego, nie mniej jako i nawrócenia Pawła świętego [inner: <i>Melan. in epist. ad Rom.</i>]. Strzeż się i przekładu Bezinego, Brzeskiego i Czechowicowego, którzy miasto przejrzenia Bożego położyli, Opatrznością Bożą, gdyż w greckim προνοουσι, co znaczy przejrzenie, a nie προνοου, co opatrność znaczy [inner: Acts 24:2].</p> <p>[outer: CZYŚCIEC]</p> <p><i>Rozwiązawszy boleści piekielne.</i>) To miejsce tak rozumie Augustyn święty, że Chrystus zstąpiwszy do piekła wybawił mnogich od boleści piekielnych [inner: <i>epist. 99; 10 lib. 12; Jene. 33; Heres. Tatiani</i>]. Co iż się o potępionych</p>	<p>The English Rheims commentary and the Latin commentary by Robert Bellarmine</p> <p>[outer: GOS DETERMINATION THAT CHRIST SHOULD DIE, EXCUSETH NOT THE IEWES]</p> <p><i>By the determinate counsel of God delivered.</i>) God delivered him, and he delivered him self, for love and intention of our salvation, and so the acte was holy and Gods owne determination. But the Iewes and others which betrayed and crucified him, did it of malice and wicked purpose, and their facte was damnable, and not of Gods counsel or causing: though he tolerated it, for that he could and did turne their abominable facte to the good of our salvation. Therfore abhorre those new Manichees of our time, both Lutherans and Calvinists, that make God the author and cause of Judas betraying of Christ, no lesse then of Paules conversion beside the false translation of Beza [outer: BEZA], saying for Gods preseience or foreknowledge (in the Greeke, προγνωσις) Gods providence.</p> <p><i>Loosing the fornes.</i>) Christ was not in paines him self, but loosed other men of those dolours of Hel, where with it was impossible him self should be touched. See * S. Augustine [inner: * Li. 12 c 13 de Gen ad lit.]</p>
---	---

rozumieć nie może, musi się rozumieć o tych którzy byli w czyśćcu. Bo i Epiphanius pisze, iż Pan Chrystus gdy zstąpił do piekła, wybawił te którzy acz z niewiadomości grzeszyli, wszakże od wiary Bożej nie odstąpili. Ale mimo te świadectwa, dowieść tego możemy i z samego tekstu. Abowiem te słowa,owiązawszy boleści piekielne, nie mogą się rozumieć o bolesciach samego Chrystusa, bo jego boleści na krzyżu koniec wzięły. Co się i z onych słów okazuje: dzisiaj będziesz ze mną w raju [inner: Luke 23:43]. Ani się mogą rozumieć o bolesciach ludzi potępionych, bo te boleści w ogniu onym wiecznym nigdy się nie skończą. Ani o bolesciach ojców świętych, bo ci żadnych boleści nie cierpieli, jako Augustyn Ś. uczy na miejscach naznaczonych, i Grzegorz święty [inner: Greg. hom: 22]. A tak koniecznie rozumieć się muszą o bolesciach onych którzy byli w czyśćcu. A choć w niektórych greckich księgach stoi, Bolesci śmierci, a nie Bolesci piekła, wszakże Łacińskie stare, i Greckie niektóre, i Syryjskie zgodnie mają piekła; i najstarsi ojcowie Grecy i Łacińscy tak czytali. Święty Polikarpus, Ś. Cyprian, Ś. Epiphanius i Augustyn święty. Co się z słów ostatnich Piotra świętego dosyć okazuje, kędy tego co rzekł, dowodzi temi słowy z Psalmu: Nie zostawisz dusze mojej w piekle [inner: Psalms 15:10].

[outer: HERETYCY FAŁSZUJĄ TEKST PISMA Ś.]

Dusze mojej w piekle.) To miejsce heretykowie szkaradzie sfalszowali. Beza tak pierwiej przełożył: Nie zostawisz trupa mego w grobie. Ponym tak poprawił: Nie zostawisz ciała mego w grobie, jako i Brzejscy tłumacze z niego przełożyli. Acz trochę niżej tego trupa przecie nie zaniechali, tak przekładając: Iż nie został w grobie trup jego [outer: Ewangelikowie duszę w trupa, a piekło w grób przemieniają.]. Wszydliwszy trochę byli Nowokrzęzczy Budny i Czechowic, którzy duszę w trupa abo w ciało przemienić, nie śmiejąc, przełożyli: Nie zostawisz duszę mojej w grobie. Bo ψύχη, Greckie słowo, jako i Łacińskie *Anima* i Polskie *Dusza*, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę. A przetoż fałszna jest ta Budnego głozca: Dusze, to jest ciała. A tak Kalwinistowie duszę w trupa abo w ciało przemienili, a Nowokrzęzczy z nimi piekło w grób przetworzyli, i duszę Pańską w grobie zagrzebli, chociaż po Grecku nie jest

[outer: CORRUPT TRANSLATION AGAINST THE ARTICLE OF CHRIST DESCENDING INTO HEL]

My soul in Hel.) Where al the Faithful, according to the Creed, ever have belecued, that Christ according to his soul, went downe to Hel, to deliver the Patriarches and al iust men there holden in bondage til his death, and the Apostle here citing the Prophets Wordes, most evidently expresseth the same, distinguishing his soule in Hel, his [.:.] the grave: Yet the Calvinists to defend against Gods expresse wordes, the blasphemie of their Maister, that Christ suffered th paines of Hel, and that no where but upon the Crosse, and that otherwise he descended not into Hel, most falsely and flatly here corrupt the texts, by turning and wresting both the Hebrew and Greeke wordes [outer: ψυχη / ψυχή / ψυχή / ψυχή / ψυχή] from their most proper and usual significations of, Soule, and Hel into Body, and grave: saying for, *my soule in Hel*, thus *my body*, * *life*, *person*, yea [inner: * Eng. Bible 1579] (as Beza in his New Testament

<p>Wujek's commentary <i>Teachings and warnings</i></p>	<p>The English Rheims commentary and the Latin commentary by Robert Bellarmine</p>
<p>τάφος, co grób znaczy, ale ᾠδῆς, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło. Przetoż i Kastalion, choć też nie katolik, przelożył <i>in orco</i>, to jest w piekle. A to jawne fałszowanie pisma nie prze co innego uczynili Ewangelikowie (jako Beza sam na się wyznawa), jeno aby nie musieli przyznać miejsca trzeciego oprócz nieba a piekła potępionych [inner: <i>Beza in annot: Novi Testa.</i>]. Dla czego też ani Doktorom wszystkim, ani Składowi Apostolskiemu, ani pismu jasnemu nie wierzą, żeby Chrystus z strony dusze prawdziwie strąpił do piekła, aby wyhawić Ojców świętych dusze, ale bluźnią żeby Chrystus na krzyżu miał cierpieć męki piekielne [outer: <i>Ewangelikowie skaziciiele Ewangeljej</i>]. Lecz chwala Bogu, iż i sami odszczepieńcy wyznawają, że ani Limbusa, ani czyśca zaprzec i zgładzić nie mogli, aż wymazawszy i odmieniwszy tekst pisma ś. i własne słowa Ewangelisty świętego, i zaprawszy się aryktułu wiary, że Pan Chrystus stąpił do piekła [outer: <i>I bluźnierze jaumi.</i>]. Bo dla tego te dwie słowie Łukaszowe z tekstu wymazują: φυχῶ μου, duszę moją, i ęć Źdów, w piekle; a na ich miejsce trupą albo ciało za duszę, a grób za piekło podzrucają. A jeszczesz będzie kto śmiał mówić, żeby heretykowie żadnego miejsca w piśmie świętym chcą i wiedząc nie zafalszowali.</p>	<p>an. 156) <i>my carcas</i> in the <i>grave</i>, and this later they corrupt almost through out the Bible for that purpose. But for refelling of both corruptions, it shal be sufficient in this place: first, that al Hebrues & Greekes, and al that understand these tonges, know that the foresaid Hebrue & Greeke Wordes are as proper, peculiar, and usual to signifie, <i>soul</i> and <i>Hel</i>, as <i>anima</i> and <i>infernus</i> in Latin, yea as <i>soul</i> and <i>Hel</i> in English do properly signifie the soule of man, and Hel that is opposite to heaven: and that they are as unproperly used to signifie body and grave, as to say in English, soul for body, or Hel for grave. Secondly, it doth so mislike the Heretikes them selves, that Castaleo one of their fine Translatours refelleth it, and to make it the more sure, he for, <i>in inferno</i>, translatheth, <i>in Orco</i>, that is <i>in Hel</i>. Thirdly, Beza him self partly recanteth in later edition, and confesseth that, <i>Carcas</i>, was to fit word for the body of Christ, and therefore, <i>I have</i> (faith he) <i>changed it, but I retaine and keepe the same sense still</i>, meaning that he hath now translated it, <i>soule</i>, but that he meant thereby as before, Christs dead body. Fourthly, * [inner: * <i>No. Test. an. 1556 annot. in 2 Act. ? 27 & 24 & in 1 Pet. 3. 19</i>] he faith plainly, that translating thus <i>Tho shalt lot leave my carcas in the grave</i>, he did it of purpose against <i>Limbus Patrum</i>, Purgatorie, and Christs descending into Hel. Which he calleth soul errors, and marveleth <i>that most of the ancient fathers were in that error</i>: namely of Christs descending into Hel, and delivering the old fathers. Vvhat neede we more? He opposeth him self both against plaine scriptures and ancient fathers, perverting the one; and contemning the other, to overthrow th truth which is an Article of our <i>Crede</i>. Whereby in is evidently false which some of them say for their defense, that none of them did ever of purpose translate falsely. See the Annotation upon <i>1 Pet. 3. ? 19.</i></p> <p>BB: Acts 2:27: Abowiem nie zostawisz ciała mego w grobie, a nie dopuścisz świętemu twemu poczuć nakazania.</p> <p>BB: Acts 2:31: Tedy przepatrując powiadał o zmartwychwstaniu Krystusowym, iż nie został w grobie trup jego, ani ciało jego poczuło zepsowania.</p>

<p>[outer: BÓSTWO CHRYSYDUSOWE]</p> <p><i>Ile uedle ciada.</i> Tak w Greckim czytają. Stąd się okazuje, iż w Chrystusie było coś znacznie niżli samo ciało, to jest bóstwo jego.</p> <p>[outer: CHRYSYDUS JAKO PANEM JEST UCZYNIONY]</p> <p><i>Panem i Chrystusem uczynił Bóg.</i> Chrystus uczynion jest Panem od Ojca (jako Cyrillus dobrze wyklada) [wewn.: <i>Lib. 9. Thesau.</i>] z strony człowieczeństwa, którym sposobem możemy rzec, że jest uczynion i Bogiem. Abowiem się to przez wcielenie stało, że on człowiek Jezus jest Bogiem i Panem, nie przez uczestnictwo i łaskę, ale przez unię Słowa z ciałem. Acz się i tak rozumieć może (jako tenże Cyrillus przypomina) uczynił go Panem i Bogiem, to jest oznajmił go i pokazał być Panem i Bogiem. Jako Paweł mówi: Dał mu imię które jest nad wszelkie imię [inner: Philipians 2:9].</p>	<p>NTSzB: Acts 2:31: Przepatrząc powiedział o wstaniu Krystusowym, iż nie została w piekle dusza jego, ani ciało jego widziało zepsowania.</p> <p>NTMCz: Acts 2:27: Abowiem nie zostawisz dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu oglądać skażenia.</p> <p>Hu caccedit consensus fere omnium ilorum, qui de hac re iudicare poterant. Nam LXXXII. Seniores ἡρώδης, ἄρόνης, nusquam τάφος. [—]</p> <p>Quartus locus est Actor. 2. <i>Non relinques animam meam in inferno.</i> Beza vertit, Non cadaver meum in sepulcro. Et in defensione huius versionis contra Sebastianum Castalionem, <i>Hic</i>, inquit, <i>agi de corpore & sepulcro nemo dubitare potest, nisi quis velit meridie caecitare.</i></p> <p>Decimatertius Actor. 3 ubi post acceptum Spiritum sanctum Petrus omnium primus promulgat Evangelium, & prima illa concione tria milia hominum convertit.</p> <p>236 C: <i>Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus, & tamen non tresDij, sed unus est Deus.</i> Ciril. lib. 9.</p> <p>254 E: Cyrillus lib. 9. c. 37. in Ioannem, convincit ex hoc loco, Christum esse unum Deum cum Patre.</p> <p>306 A: Ad locum Act. 2. Respondeo cum Cyrillo lib. 9 Thesauri, c. 3. Christum factum dominum a Patre ratione humanitatis, quomodo etiam posset dicifacere Deus, id enim factum est per incarnationem, ut ille homo Iesus sit Deus, & dominus, non per participationem, & gratiam, sed per unionem Verbi & carnis.</p>
--	--

Table 2. Wujek's methodology of work on sources – the collation of passages

Wujek's commentary <i>Teachings and warnings</i>	The English Rheims commentary and the Latin commentary by Robert Bellarmine and another sources
<p style="text-align: center;">Literal translations</p> <p>O to i po zesłaniu Ducha Ś. Piotr napierwszy z wszystkich Ewangelię opowiada, i kościół samą rzeczą zaczyna, i pierwszym swym kazaniem nawraca ludzi trzy tysiące.</p> <p><i>Dusze mojej w piekle.</i></p> <p>Przezoż i Kastalion, choć też nie katolik, przelożył <i>in orco</i>, to jest w piekle.</p> <p>Abowiem się to przez wcielenie stało, że on człowiek Jezus jest Bogiem i Panem, nie przez uczestnictwo i łaskę, ale przez unię Słowa z ciałem.</p>	<p>Post acceptum Spiritum sanctum Petrus omnium primus promulgat Evangelium, & prima illa concione tria milia hominum convertit.</p> <p><i>My soul in Hel.</i></p> <p>[– –] that Castaleo one of their fine Translatours refelleth it, and to make it the more sure, he for, <i>in inferno</i>, translateth, <i>in Orco</i>, that is <i>in Hel</i>.</p> <p>Quomodo etiam posset dici factus Deus, id enim factum est per incarnationem, ut ille homo Iesus sit Deus, & dominus, non per participationem, & gratiam, sed per unionem Verbi & carnis.</p>
<p style="text-align: center;">Texts drawn from another, not yet identified, source</p> <p>Jako prawy fundament kościoła Pana Chrystusowego. <i>Ambros. i Eubhym. in Matth.; Chrysost. in Acta Apost. homil. 4.</i></p> <p>A tak niech się każdy brzydzi nowemi Manicheuszami czasów naszych, Lutrami i Kalwinistami, którzy Boga czynią sprawcą i przyczyną wydania Judaszowego, nie mniej jako i nawrócenia Pawła świętego [<i>inner: Melan. in epist: ad Rom.</i>].</p> <p>To miejsce tak rozumie Augustyn święty, że Chrystus zstąpiwszy do piekła wybałw mnogich od boleści piekielnych [<i>inner: epist. 99; 10 lib. 12; Jene. 33; Heres. Tatiani</i>]. Co iż się o potępionych rozumieć nie może, musi się rozumieć o tych którzy byli w czyśćcu. Bo i Epiphanius pisze, iż Pan Chrystus gdy</p>	<p style="text-align: center;">none</p> <p style="text-align: center;">none</p> <p style="text-align: center;">none</p>

<p>zstał do piekła, wybrał i którzy acz z niewiadomości grzeszyli, wskazę od wiary Bożej nie odstąpili.</p> <p>Ani się mogą rozumieć o boleściach ludzi potępionych, bo te boleści w ogniu onym wiecznym nigdy się nie skończą. Ani o boleściach ojców świętych, bo ci żadnych boleści nie cierpieli, jako Augustyn Ś. uczy na miejscach naznaczonych, i Grzegorz święty [<i>inner: Greg. hom: 22</i>]. A tak konieczne rozumieć się muszą o boleściach onych którzy byli w czyśćcu.</p> <p>I najstarsi ojcowie Grecy i Łaciniacy tak czytali. Święty Polikarpus, Ś. Cyprian, Ś. Epiphanius i Augustyn święty.</p>	
<p>The translator's references to the parallel biblical passages</p> <p>Bój Ojciec wydał Chrystusa, a Chrystus sam siebie, z miłości ku światu i dla zbawienia jego. I przetoż to wydanie było święte, i własną sprawą Bożą [<i>inner: Romans 8:32; Ephesians 5:2</i>].</p> <p>[–] gdyż w greckim προνομία, co znaczy przejrzenie, a nie πρόνοια, co opatrność znaczy [<i>inner: Acts 24:2</i>].</p> <p>Co się i z onych słów okazuje: dzisiaj będziesz ze mną w raju [<i>inner: Luke 23:43</i>].</p> <p>Nie zostawisz dusze mojej w piekle [<i>inner: Psalms 15:10</i>].</p> <p>Jako Paweł mówi: Dał mu imię które jest nad wszelkie imię [<i>inner: Philippians 2:9</i>].</p>	
<p>Paraphrases</p> <p>To miejsce heretykowie szkaradzie sfaiszowali. Beza tak pierwszej przelożył: Nie zostawisz trupa mego w grobie. Potym tak poprawił: Nie zostawisz ciała mego w grobie.</p>	<p>Where al the Faithful, according to the Creede, ever have beleced, that Christ according to his soul, went downe to Hel, to deliver the Patriarches and al iust men there holden in bondage til his death, and the Apostle here</p>

<p data-bbox="209 1012 234 1448">Wujek's commentary <i>Teachings and warnings</i></p> <p data-bbox="517 892 568 1566">Bo ψύχη, Greckie słowo, jako i Łacińskie <i>Anima</i> i Polskie Dusza, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale własne duszę.</p> <p data-bbox="589 892 640 1566">[—] chociaż po Grecu nie jest τῶφος, co grób znaczy, ale ὄθη, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło.</p> <p data-bbox="740 892 917 1566">A to jawne fałszowanie pisma nie prze co inszego uczynili Ewangelikowie (jako Beza sam na się wyznawa) jeno aby nie musieli przyznać miejsca trzeciego oprócz nieba a piekła potępionych [<i>inner: Beza in annot: Novi Testa.</i>]. Dla czego też ani Doktorom wszystkim, ani Składowi Apostolskiemu, ani pismu jasnemu nie wierzą, żeby Chrystus z strony dusze prawdziwie wstąpił do piekła, aby wybawić Ojców świętych dusze, ale bluźnią żeby Chrystus na krzyżu miał cierpieć męki piekielne.</p>	<p data-bbox="196 243 246 813">The English Rheims commentary and the Latin commentary by Robert Bellarmine and another sources</p> <p data-bbox="259 190 511 866">citing the Prophets Wordes, most evidently expresseth the same, distinguishing his soule in Hel, his [...] the grave: Yet the Calvinists to defend against Gods expresse wordes, the blasphemie of their Maister, that Christ suffered th paines of Hel, and that no where but upon the Crosse, and that otherwise he descended not into Hel, most falsely and flatly here corrupt the texts, by turning and wresting both the Hebrew and Greeke wordes [<i>outer: חַיִּים, ψύχη. / חַיִּים ἄδου from their most proper and usual significations of, Soule, and Hel into Body, and grave: saying for, my soule in Hel, thus my body, * life, person, yea [inner: * Eng. Bible 1579] (as Beza in his New Testament an. 1556) my carcas in the grave [— —]</i>]</p> <p data-bbox="587 190 713 866">Hebrue & Greeke Wordes are as proper, peculiar, and usual to signifie, <i>soul</i> and <i>Hel</i>, as <i>anima</i> and <i>infernus</i> in Latin, yea as <i>soul</i> and <i>Hel</i> in English do properly signifie the soule of man and Hel that is opposite to heaven: and that they are as unproperly used to signifie body and grave, as to say in English, soul for body, or Hel for grave.</p> <p data-bbox="738 190 1065 866">Thirdly, Beza him self partly recanteth in later edition, and confesseth that, <i>Carcas</i>, was to fit word for the body of Christ, and therefore, <i>I have</i> (faith he) <i>changed it, but I retaine and keepe the same sense stil</i>, meaning that he hath now translated it, <i>soule</i>, but that he meaneth thereby as before, Christ dead body. Fourthly, * [<i>inner: * No. Test. an. 1556 annot. in 2 Act. ? 27 & 24 & in 1 Pet. 3. 19</i>] he faith plainly, that translating thus <i>Thou shalt not leave my carcas in the grave</i>, he did it of purpose against <i>Limbus Patrum</i>, Purgatorie, and Christis descending into Hel. Which he calleth soul errors, and marveleth <i>that most of the ancient fathers were in that error</i>: namely of Christis descending into Hel, and delivering the old fathers. Vwhat neede we more? He opposeth him self both against plaine scriptures and ancient fathers, perverting the one, and contremning the other, to overthrow the truth which is an Article of our <i>Crede</i>.</p>
--	--

<p>Lecz chwala Bogu, iż i sami odszczepieńcy wyznawają, że ani Limbusa, ani czyśca zaprzeć i zgładzić nie mogli, aż wymazawszy i odmieniwszy tekst pisma ś. i własne słowa Ewangelisty świętego, i zaprzawszy się artykułu wiary, że Pan Chrystus wstąpił do piekła.</p> <p>Chrystus uczynion jest Panem od Ojca (jako Cyrillus dobrze wyklada) [immer: Lib. 9. <i>Theoau.</i>] z strony człowieczeństwa, którym sposobem możemy rzec, że jest uczynion i Bogiem.</p> <p>Acz się i tak rozumieć może (jako tenże Cyrillus przypomina) uczynił go Panem i Bogiem, to jest oznałił go i pokazał być Panem i Bogiem.</p>	<p>Huc accedit consensus fere omnium illorum, qui de hac re iudicare poterant. Nam LXXII. seniores ἑρμῆ, ἰδὼνς, nusquam τῶφος. [—]</p> <p>Quartus locus est Actor. 2. <i>Non relinques animam meam in inferno.</i> Beza vertit, Non cadaver meum in sepulcro. Et in defensione huius versionis contra Sebastianum Castalionem, <i>Hic</i>, inquit, <i>agi de corpore & sepulcro nemo dubitare potest, nisi quis velit meridie caecuire.</i></p> <p><i>Deus Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus, & tamen non tres Dij, sed unus est Deus.</i> Ciril. lib. 9.</p> <p>Cyrillus lib. 9. c. 37. in Ioannem, convincit ex hoc loco, Christum esse unum Deum cum Patre.</p> <p>Ad locum Act. 2. Respondeo cum Cyrillo lib. 9 Theauri, c. 3. Christum factum dominum a Patre ratione humanitatis,</p>
<p>References to Polish dissenters' biblical translations</p> <p>Strzeż się i przekładu Beżinego, Brzeskiego i Czechowicowego, którzy miasto przejrzenia Bożego położyli, Opatrznością Bożą [—]</p> <p>Nie zostawisz ciała mego w grobie, jako i Brześci tłumacze z niego przełożyli. Acz trochę niżej tego trupa przecie nie zaniechali, tak przekładając: Iż nie został w grobie trup jego.</p>	<p>BB: Acts 2:27: Abowiem nie zostawisz ciała mego w grobie, a nie dopuścisz świętemu twemu poczuć nakażenia.</p> <p>BB: Acts 2:31: Tedy przepatrując powiedział o znartwychwstaniu Krystusowym, iż nie został w grobie trup jego, ani ciało jego poczuło zepsowania.</p>

Wujek's commentary <i>Teachings and warnings</i>	The English Rheims commentary and the Latin commentary by Robert Bellarmine and another sources
<p>Wstydlivszy trochę byli Nowokrzęćny Budny i Czechowie, którzy duszę w trupa abo w ciało przemienić, nie śmiejąc, przełożyli: Nie zostawisz duszę mojej w grobie.</p> <p>A przetoż faleszna jest ta Budnego głoza: Dusze, to jest ciała. A tak Kalwinistowie duszę w trupa abo w ciało przemienili, a Nowokrzęćny z nimi piekło w grób przetworzyli, i duszę Pańską w grobie zagrzebli [—]</p> <p>Bo dla tego te dwie słowie Łukaszowe z tekstu wymazują: ψυχῶ μου, duszę moję, i εἰς ἕδου, w piekle; a na ich miejsce trupa abo ciało za duszę, a grób za piekło podzrucają.</p> <p style="text-align: center;">Linguistic remarks on Greek and Latin terms</p> <p>Bo ψυχή, Greckie słowo, jako i Łacińskie <i>Anima</i> i Polskie Dusza, nigdy nie znaczy trupa ani ciała, ale właśnie duszę.</p> <p>[—] chociaż po Grecu nie jest τῶφοσ, co grób znaczy, ale ὕδης, które słowo jako Łacińskie <i>Infernus</i>, nigdy nie znaczy grobu, ale zawsze piekło.</p> <p>[—] gdyż w greckim προγνώσει, co znaczy przejrzienie, a nie πρόνοια, co opatrność znaczy [inner: Acts 24:2].</p> <p>A choć w niektórych greckich księgach stoi, Bolesci śmierci, a nie Bolesci piekła, wszakże Łacińskie stare, i Greckie niektóre, i Syryjskie zgodnie mają piekła [—]</p> <p><i>Ile wedle ciała.</i>) Tak w Greckim czytają.</p>	<p>NTSzB: Acts 2:31: Przepatrując powiedział o wstaniu Krystusowym, iż nie została w piekle dusza jego, ani ciało jego widziało zepsowania.</p> <p>NTM[Cz: Acts 2:27: Abowiem nie zostawisz dusze mojej w grobie, ani dasz świętemu twemu oglądać skażenia.</p>

In this extensive passage, Wujek's erudition and unusual ability to synthesise became apparent. A smaller number of texts is translated literally, but quite a lot is paraphrased and some drawn from another (as yet unidentified) source. There are also the references to the similar biblical texts, but the evident polemics with the dissenters deserves particular attention. Wujek was exceptionally well-versed in the non-Catholic biblical translations, such as the Brest Bible, the New Testament, translated by Szymon Budny or Marcin Czechowicz's New Testament and he skillfully identified their errors. There are also plenty of the Greek or Latin terms, which also demonstrate Wujek's vast knowledge of various biblical translations.

The study of Acts 2:14–36 shows that Wujek, as a commentator, was not independent in writing the textual commentary. As in the case of marginal notes, also here he used the sources. His textual commentary, polemically responding to the dissidents' views and their translations, constituted an apologia of the Catholic faith and was a compilation of a few commentaries. This means that Wujek neither used all the Church Fathers' works nor he quoted them, but based his work on other books, which were compendia of the useful patristic texts. It is understandable, especially that the concepts of neither the copyright nor the plagiarism existed in the sixteenth century. Wujek was constantly travelling, consequently he was not able to transport on the horse-drawn cart the whole library! It seems logical and reasonable that he had to have a private reference collection of several books, which he needed and was able to take them on every journey. The history of the Wilno Academy, of which Wujek was a short-time rector, shows that Robert Bellarmine's commentary was a well-known and commonly read book in the Jesuit *milieu*. When it comes to Wujek's knowledge of English, there is a huge probability that it was self-taught in order to base his work on the texts of the 1582 NTR. Staying in an international Jesuit *milieu* and having a talent for learning foreign languages, he could have mastered English to work independently, without help of a fellow English brother. Although, at the time, there were plenty of members of English extraction among the Jesuit priests,²⁰ however, none of the

²⁰ D. Kuźmina (*Pod sztandarem słowa* [Warszawa, 2004], p. 38) mentions, for example, William Lambert, whereas L. Piechnik (*Początki Akademii Wileńskiej (1570–1599)* [Rzym, 1984], pp. 47, 105, 146) Adam Brock, Arthur Faunt and James Bosgrave.

sources clearly indicates that Wujek was aided by an English-speaking translator.²¹ The conducted study slightly diminishes Jakub Wujek's authority, but does not fully undermine it. It should be remembered that the Biblical scholar from Wągrowiec got an outstanding education for the sixteenth century. He had a command of a number of foreign languages and even if he did not cited directly from the Church Fathers' works and used the existing compilations, he put a lot of work into preparing the commentary to the 1593 NTW. He did not copy everything from A to Z, but showed creativity. He translated some of the texts literally and even recreated them graphically, however, some were paraphrased (summarised, shortened and omitted). He made a lot of remarks and referred to the parallel biblical stories. At last, he did one of the most important tasks commissioned to him: he adapted his 1593 NTW translation, together with the commentary, to the Polish realities, using the Polish dissidents' biblical translations and arguing with them.

Index of abbreviations

- BB – *Biblia brzeska*, also called *pińczowska* or *Radziwiłłowska*
 G. – Greek texts
 Hebr. – Hebraism
 L. G. S. – Latin, Greek, Syriac texts
 NL – some of the Latin texts
 NT – New Testament
 NTMCz – translation of NT by Marcin Czechowic, published 1577 in the workshop of Aleksy Rodecki
 NTR 1582 – NT from Rheims, published 1582
 NTSzB – translation of NT by Szymon Budny, published 1574 in Łosk
 NTW 1593 – NT in the translation by Jakub Wujek, published 1593
 RB – Robert Bellarmin, *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos* (Ingolstadt, 1581–1593)
inner – inner margin
outer – outer margin

²¹ Wujek does not mention it at all in his letter correspondence with the superiors. It can be assumed that if he had been helped by an English translator, he would have included this piece of information in his reports. See J. Sygański, "Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrowca z lat 1569–1596," *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 44 (1918), pp. 297–359; 45 (1918), pp. 127–160; 46 (1920), pp. 1–110.

Bibliography

Sources

- Biblia święta / Thoiest / Księgi Starego y Nowego Zakonu / własnie z Żydowskiego / Greckiego / y Łacińskiego / nowo na Polski ięzyk z pilnością y wiernie wyłożone* (Brześć Litewski: [S. Murmelius or C. Bazylik?], M. Radziwiłł, 1563), 2°
- BIBLIA TO JEST KSIĘGI STAREGO Y NOWEGO TESTAMNETV WED-ŁVGV ŁACINSKIEGO* przekładu starego, w kościele powszechnym przyiętego, na Polski ięzyk z nowu z pilnością przełożone, Z DOKŁADANIEM TEXTV ŻYDOWSKIEGO y Greckiego, y z wykładem Katholickim, trudniejszych miejsc do obrony Wiary świętey powszechney przeciw kacerztwóm tych czasów należących: PRZEZ D. IAKVBA WVYKA Z WĄGROWCA, THEOLOGA SOCIETATIS IESV. Z DOZWOLENIEM STOLICE APOSTOLSKIEY, a nakładem Iego M. Księdza Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, etc. Wydane (Kraków: Druk. Łazarzowa, S. Karnkowski, 1599), 2°
- Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesu, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice* (Sartorius, 1587)
- Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTVSA. Z nowu z Łacińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony: y Argumentami abo Summariuszami każdych Książ / y Rozdziałów / y Annotacyami po brzegach objaśniony. Przydane są Nauki y Przestrogi mało nie za każdym Rozdziałem: Porównanie Ewangelistow SS. Dzieie y drogi rozmaite Piotra y Pawła S. y Registr rzeczy głowniejszych na końcu. Przez D. IAKVBA WVYKA, Theologa Societatis IESV. Z dozwoleнием Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże* (Kraków: A. Piotrkowczyk, 1593), 4°
- Nowy Testament Pana naszego IESVSA CHRISTUSA. Z nowu z Łacińskiego y z Gręckiego na Polskie wiernie a szczyrze przełożony. Przez D. IAKVBA WVYKA Theologa Societatis IESV. Z dozwoleнием Starszych. Pod rozsądek Kościoła S. Powszechnego Rzymskiego wszystko niech podlęże* (Kraków: A. Piotrkowczyk, 1594), 8°
- NOWY TESTAMENT. To iest Wszystkie pisma nowego Przymierza / z Greckiego ięzyka na rzecz Polską wiernie y szczyrze przełożone. Przydane iest rozne czytanie na brzegach / ktore się w inszych księgach nayduie: y Reiestr na końcu* ([Kraków]: A. Rodecki, 1577), 4°
- Nowy Testament znowu przełożony/ a na wielu miejscach za pewnemi dowodami od przysad przez Simona Budnego oczyszciony/ i krotkiami przypiskami po kraioch objaśniony. Przydane też są na końcu tegoż dostateczniejsze przypiski/ które każdej iak miarz odmiany przyczyny ukazują* (Łosk: [Daniel z Łęczycy], J. Kiszka, 1574), 8°

The NEVV TESTAMENT OF IESVS CHRIST, TRANSLATED FAITHFULLY INTO ENGLISH out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred vvith the Greeke and other editions in divers languages: Vvith ARGVMENTS of bookes and chapters, ANNOTATIONS, and other necessarie helps, for the better understanding of the text, and specially for the discoverie of the CORRVTIONS of divers late translations, and for cleering the CONTROVERSIES in religion, of these daies: IN THE ENGLISH COLLEGE OF RHEMES (Rhemes: I. Fogny, 1582)

Secondary literature

- Bieńkowska D., “Jak Jakub Wujek Pismo święte na język polski przekładał (O warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej),” *Bobolanum* 9 (1998)
- Frick D., “Anglo-Polonica: The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible,” *The Polish Review* 36 (1991)
- Frick D., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation (Chapters in the History of the Controversies 1551–1632)* (Berkeley, Los Angeles, and London, 1989)
- Gołąb J., *O tłumaczeniu Nowego Testamentu przez Jakóba Wujka* (Warszawa, 1906)
- Kuźmina D., *Pod sztandarem słowa* (Warszawa, 2004)
- Nicko-Stępień P., “Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13–20,” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 59 (2015)
- Nowy Testament w przekładzie ks. dr Jakuba Wuika T.J. z roku 1593*, ed. W. Smereka (Kraków, 1966)
- Piechnik L., *Początki Akademii Wileńskiej(1570–1599)* (Rzym, 1984)
- Pietkiewicz R., *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego* (PhD diss., Wrocław, 2002)
- Sygański J., “Korespondencja ks. Jakóba Wujka z Wągrówca z lat 1569–1596,” *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego* 44 (1918); 45 (1918); 46 (1920)

Abstract

The aim of the article is to indicate sources for the textual commentary on the New Testament in the translation of Jakub Wujek from 1593. The problem is presented on the example of Acts 2:14–36. In his translation work, Wujek has used the two following main sources: the English version of the Rheims New Testament from 1582 and the commentary by Robert

Bellarmino "Disputationes Christianae Fidei". The question relating to sources for The New Testament in the translation of Wujek remained completely unexplored by now, or it has been explored incorrectly. However, the comparative analyses of Wujek's commentary and the commentary by Bellarmine and the one from Rheims has led to surprising results: Jakub Wujek – one of the most important Bible translators of the sixteenth century – knew English, most probably, and his textual commentary on the New Testament from 1593 constitutes a compilation of the texts contained in the two works above-mentioned (English and Latin). This means that Wujek, as a Bible commentator, was to a large extent reproductive and depended on sources, thus he might have not used the works of Church Fathers as such, but he quoted their passages from already existing commentaries instead.

Paulina Nicko-Stepień, PhD student of the Biblical Theology (Pontifical Faculty of Theology) and of the Oriental Studies (Institute of Classic, Mediterranean and Oriental Studies) at the University of Wrocław. She prepares the doctoral theses on the sources of the New Testament translation by Jakub Wujek (1593) and on the eschatology in the Ancient Mesopotamia. E-mail: paulina.nicko-stepien@uwr.edu.pl

Trans. by Agnieszka Pospizil

First published as: "Źródła dla komentarza tekstowego Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Dz 2, 14–36," *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61 (2017), pp. 235–257

The publication of this English translation has received additional funding from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Poland